

Hans Renders

Het mysterie Pyke Koch

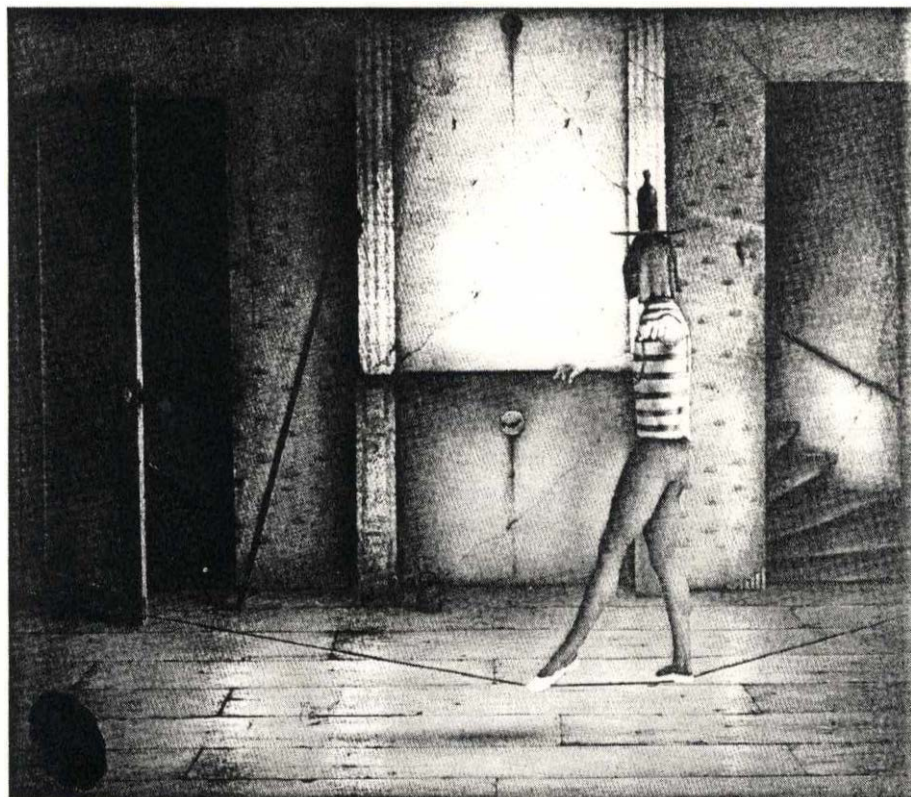
Pyke Koch is de onge kroonde en letterlijk al zijn tijdgenoten overlevende magisch-realist van de Nederlandse schilderkunst. Zijn in 1937 geschilderde doek *Zelfportret met zwarte doek* is de Mona Lisa van het interbellum: goed geschilderd, mysterieus en aanleiding tot een onafzienbare berg literatuur vol interpretaties die elkaar openlijk tegenspreken. Ter gelegenheid van Kochs negentigste verjaardag, de aankoop van het schilderij *Souvenir d'un songe* en de verwerving van drie schilderstukken in bruikleen, had het Centraal Museum in Utrecht deze zomer een tentoonstelling ingericht.

De artistieke stroming waartoe Koch gerekend wordt, is door niemand beter gedefinieerd dan door hemzelf: 'Het magisch realisme bedient zich van voorstellingen, die *wel mogelijk, maar niet waarschijnlijk zijn*; het surrealisme daarentegen van *onmogelijke, onbestaande of onbestaanbare situaties*'. Dat het surrealisme bij deze omschrijving betrokken moest worden, heeft twee oorzaken. Koch wilde zich distantiëren van het toentertijd in Utrecht welig tierende surrealisme, en in het Franse taalgebied waren surrealisme en magisch-realisme synoniem. Het begrip magisch-realisme is dan ook afkomstig uit het Duits. Om precies te zijn: de term werd in 1925 voor het eerst gebruikt door F. Roh in een studie die hij schreef ter gelegenheid van een tentoonstelling in Mannheim die getiteld was *Neue Sachlichkeit*.

Het gekke is dat Koch zelf ook een beetje aan de definitie van het magisch-realisme voldoet. Hij is negentig jaar en springlevend, het is mogelijk hem te zien, maar waarschijnlijk is dat niet. Wie hem probeert te bellen krijgt een pieptoon in het oor gespoten die associaties oproept met een agressief hondefluitje, en toen een paar jaar geleden een oude studievriend enkele schilderijen op een

veiling te koop aanbod, was dat internationaal nieuws, maar het lukte geen enkel medium een reactie aan Koch te ontlokken.

Koch werd in 1901 te Beek (bij Nijmegen) geboren. Zijn vader was een platte-landsdokter die het raadzaam achtte zijn zoon, die als gevolg van een ziekte een achterstand op de lagere school had opgelopen, op kostschool te doen. Daarom verhuisde Pyke naar Zetten, later verkaste hij met het intermaat mee naar het Zeister Slot. Het toeval wil dat deze zomer in hetzelfde Slot Zeist een verkoop-tentoonstelling van magisch-realistische schilderijen werd gehouden, waar onder meer twaalf interessante doeken van Koch te zien waren. De prijzen waren er dan ook naar; zo moest een klein stilleven met appels en peren 530.000 BF opbrengen. De grotere, veel duurdere doeken werden de eerste dagen al verkocht.

Pyke Koch: *De koorddanser III*, 1980. Centraal Museum Utrecht (bruikleen)

In 1920 huurde Koch een kamer in Utrecht en schreef zich in als rechtenstudent. Pas zeven jaar later en tot ieders verbazing besloot hij zich volledig aan de schilderkunst te wijden. Zijn verloving en zijn op een haar na voltooide studie brak hij af. Via zijn oudere zus had hij contact met Charley Toorop. Na voltooiing van zijn eerste schilderij *Dolores' ontbijt* in 1928 (later door de kunstenaar vernietigd) kwam hij eveneens in contact met Cor Postma en Carel Willink. Het waren ook deze succesvolle schilders die furore zouden maken als magisch-realist.

Koch heeft altijd beweerd dat hij vóór 1928 maar één tekening heeft gemaakt. Zijn kennis over het schilderen komt naar eigen zeggen uit het hem door Erich Wichman geadviseerde handboek *Malmaterial und seine Verwendung im Bilde*. Toch toonde het Centraal Museum een serie tekeningen uit 1917. We zien een vrouw, aangebracht met potlood, pen en waterverf op papier, met een hoofd dat lijkt op dat van een paard. Alsof dat nog niet gek genoeg is, draagt ze een haarstrik van bizarre afmeting. Dat het absurdisme geen blindvlieger in Kochs oeuvre was, blijkt uit de getekende vliegende eend, uit hetzelfde jaar, en uit het collageachtige dadaïstische schilderij *Suicide et souvenir*. Voorts was er een onbekende tekening die alle aanleiding geeft om nog eens de beladen vraag te stellen: Hoe politiek was Pyke Koch?

Op de tekening zien we een kleinburgerlijk interieur. In een grote leunstoel is vader verdiept in zijn door Koch zo genoemde krant *De kleine kapitalist*. 1917 was het jaar van de Russische revolutie. Heeft Koch met het communisme geflirt door de kleine kapitalist als een belachelijke burgerman af te schilderen? Hoe het ook zij, Koch had in ieder geval een onweerstaanbare hang naar het niet-alledaagse. Het veelvuldige gebruik van attributen zoals grammofoons, parasols en tenten roept een wereld op die doet denken aan het circus, de kermis of – iets artistieker uitgedrukt – de commedia dell' arte. Toch hebben deze schilderijen niets vrolijks. Er hangt een sfeer van ondergang en vernietiging omheen, de angstige stilte van een vrolijk feest dat ten einde is. De feestverlichting brandt nog, maar het onweer hangt al in de lucht. Vooral zijn werk uit de jaren dertig verwijst naar die ondergangsgedachte. De crisis, de opkomst van het nationaal-socialisme en de dreigende oorlog waren het bepalende decor voor deze angstige werkelijkheid zoals ook Willink, Postma, Schumacher, Hynckes, Toorop en Ket die hebben geschilderd. Alleen Koch ging verder.

Toen in 1937 het Centraal Museum honderd jaar bestond, wilden de Utrechternaren een kunstwerk aanbieden. Ze kwamen bij Koch uit. Louis Wijmans, de

leider van de delegatie, weet zich nog goed te herinneren dat Koch hun het kersverse doek *Zelfportret met zwarte doek* liet zien. Hoewel hij er onomwonden bij vertelde dat het zwarte doek een hommage aan Mussolini was, werd het zelfportret zonder al te veel discussie aan het museum geschonken. Het is een prachtig schilderij en het is daarom volkomen terecht dat het nu weer tentoongesteld is. Koch heeft in de spaarzame interviews die hij na de oorlog heeft gegeven, altijd verklaard dat hij geen propaganda voor het fascisme of nationaal-socialisme gemaakt heeft. Ook in Carel Blotkamps monografie over Koch wordt wel erg makkelijk aan het politieke aspect van het zelfportret voorbijgegaan. Daarom is hier enige correctie op zijn plaats.

Op het idee gebracht door een opmerking van Hans Mulder in zijn boek *Kunst in crisis en bezetting*, daalde ik af in de kelders van de Koninklijke Bibliotheek waar zich de complete jaargangen van het nazi-weekblad *De Waag* bevinden. Ik vond vier bijdragen van Koch, waarin hij blijk geeft dat hij 'met trots en vreugde' nationaal-socialist was. Als hij over tendensen in de schilderkunst schrijft, concludeert hij: 'Op tendens zal de staat natuurlijk wel moeten letten om te voorkomen dat de Kunstenaar zich op politiek terrein zou begeven met een aan het nationaal-socialisme vijandige bedoeling.' Jan Engelman publiceerde in 1941 een boek over Koch, waarin hij over het nu vernietigde schilderij *Marschgezang* schrijft dat het een uiting was 'die er geen twijfel aan laat dat zij een revolutionaire, een nationaal-socialistische belijdenis wil wezen'. Volgens Annemiek Ouwkerk en Louis van Tilborgh in hun studie over *Zelfportret met zwarte doek* stond in het manuscript van Engelmans studie de opmerking dat Koch al vijftien jaar nationaal-socialist was. In de gepubliceerde versie is die opmerking overigens vervallen. Verder zijn in *De Waag* onversneden antisemitische opmerkingen te vinden, bijvoorbeeld als Koch een aanval op de vakbonden doet door te beweren dat die door internationale joodse en marxistische organisaties gemanipuleerd zouden worden.

Het doet aan zijn beeldend werk niets af, maar zonder overdrijving kan gezegd worden dat Koch collaboreerde met de Duitsers. Behalve dat hij lid van de Cultuurkamer werd, in 1943 een postzegel ontwierp en *Zelfportret met zwarte doek* op het omslag van het partijorgaan van de NSB liet zetten, klaagde hij dat een artikel over hem in hetzelfde blad (*De Schouw*) zo pover gepresenteerd was. Samen met Ed. Gerdes, een van de leidende figuren in de Nederlandse nazi-cultuurpolitiek, bezocht hij kunstenaars om een kunstenaarsgilde op nationaal-socialistische leest te schoeien. Zijn nonchalant verweer na de oorlog, dat een propagandareis naar Berlijn alleen maar gemaakt was om de slangachtige persoon-

lijkheid Goebbels eens te ontmoeten, maakt na dit alles niet zo'n overtuigende indruk.

Hoewel gezegd moet worden dat Koch zich voor slangemensen interesseerde. In 1955 schilderde hij zijn beroemd geworden doek *De contorsioniste*, wat een fraai woord voor slangemens is. Zoals vaker gebeurde, werkte hij het doek jaren later bij. Geheel in de stijl van de commedia dell' arte is ook het nieuw verworven schilderij *Souvenir d'un songe* (Herinnering aan een droom). Het 'souvenir' geeft een fragment van een gecultiveerde tuin. Koch schilderde de tuin toen hij de laatste twee jaar vóór de oorlog in zijn geliefde fascistische Italië verbleef. Op de voorgrond zien we een kleurig gestreept croquetpaaltje en de poort op de achtergrond heeft het gekleurde patroon van een circustent. Toen Koch dit schilderij nog eens aan zijn vriend A. Roland Holst liet zien toen die op zijn sterfbed lag, begon de dichter te huilen. Op Kochs vraag wat er aan de hand was, bracht hij uit: 'Daar achter het hekje is de dood. Daar ga ik naar toe.' Roland Holst had gelijk en in bijna alle schilderijen van Koch is de dood aanwezig.

Koch schilderde dit doek in 1966. Onder de titel *Extase* bestaat er ook een andere versie van. Op een exacte kopie voegde Koch een paar attributen toe die het andere grote klassieke thema uit zijn werk onderstrepen: de erotiek. Dit prachtige doek zal niet makkelijk meer te zien zijn nadat het uit Slot Zeist zijn weg naar een particuliere verzamelaar heeft gevonden. Rechts achter de eerste 'heggezuil' zien we de voluptueuze gearretelde benen van een vrouw. Boven haar zien we een parasol en links van haar op de grond staat een grammofoon met een vuurrode hoorn. Ook hier zijn er meer Freudiaanse wegen die naar Rome leiden. Gearretelde damesbenen onder de parasol roepen het beeld van een wulpse vrouw op. De rode hoorn, we bedenken nu dat het doek *Extase* genoemd is, zou voor het geslacht van de dame in kwestie staan. De associatie met overvloed, die de hoorn ook heeft, hoeft niet eens meer in stelling gebracht te worden om het thema van de zelfbevrediging in het vizier te krijgen.

Koch heeft in een halve eeuw tijd nog geen honderd doeken gemaakt. Dat is geen wonder. Zo schilderde hij een vol jaar aan *Portret H.M. Koch-de Geer*, zijn vrouw. De in rood gehulde mooie vrouw lijkt als een pioenroos uit de rododendron te groeien. Koch was zo tevreden met dit werk dat hij het op zijn eenmans-tentoonstelling van 1940 als enig schilderij exposeerde.

Last Summer is een van de verworven bruiklenen. Het doet sterk denken aan het werk van een andere beroemde autodidact: Rousseau le Douanier. De naïeve

wijze van schilderen is hier verraderlijk. Een passieve jongeman ligt naakt in een tuin, misschien wel in dezelfde tuin van de actieve vrouw op *Extase*. Een gekleed jong meisje strekt haar hand uit naar zijn geslacht. Het is mogelijk dat de jongeman de schietschijf op de achtergrond in de roos heeft getroffen, maar waarschijnlijk is dat niet.